

حضرت خواجه نظام‌الدین اولیا و زبان فارسی

دکتر واصف احمد

بدون هیچ شک و تردید در تاریخ عالم کشور پهناور و سرسبز و شاداب هندوستان همیشه مرکز و محور درویشان عالی رتبه، بزرگان دین، صوفیای کرام و اولیای عظام بوده است. صوفی خواه از صوف مشتق بوده باشد یا صفا، در هر حال در عالم دین و مذهب و اخلاق حامل اهمیت و ارزش بسیار می‌باشد. صوفیای کرام باطن بین می‌باشند و با مخلوق عالم با مهر و محبت رفتار می‌کنند و بر حسن سلوک تاکید می‌نمایند. ایشان در محاسبه خودشان مشغول می‌مانند و مردم را دل‌جویی می‌دهند و از دل‌آزاری و دل‌شکنی بندگان خدا پرهیز می‌کنند. خواجه حافظ شیرازی، صوفی بزرگ و شاعر نامور ایران در قرن چهاردهم میلادی، اهمیت و ارزش دل‌جویی، همدردی، مهر و محبت را در شعر ذیل چه خوب ابراز نموده است. ملاحظه بفرمائید:

آسایش دوگیتی تفسیر این دو حرف است با دوستان مروّت با دشمنان مدارا^۱
او در جای دیگر می‌افزاید:

مباش در پی آزار و هرچه خواهی کن که در شریعت ما غیر ازین گناهی نیست^۲
فردوسی طوسی شاعر بزرگ فارسی در قرن چهارم هجری (قرن دهم میلادی) بر قدردانی مخلوقات خدا تاکید نموده می‌گوید:

◆ دانشیار بخش عربی، فارسی، اردو و مطالعات اسلامی بهاشابهون، دانشگاه وشوبهاری، شانتی نکیتن، بنگال غربی، هند.

۱. حافظ، خواجه محمد شیرازی، دیوان حافظ شیرازی، ص ۴.

۲. همان، ص ۶۰.

میازار موری که دانه کش است که جان دارد و جان شیرین خوش است وقتی که درویشان راه‌های پُر خطر و دشوار را طی کرده به این سرزمین وارد شدند، در هند حتی بوی اسلام و مسلمانان وجود نداشت. آب و هوا، رسوم و رواج، فرهنگ و تمدن گویا همه عوامل زندگی نامانوس بود. آهسته آهسته به توسط تبلیغ دین اسلامی با عوام‌الناس راه و رسم پیدا کردند. امروز هم هزاران بندگان خدا در آستانه‌های صوفیای کرام حاضر می‌شوند و اظهار عقیدت می‌کنند.

در هند فهرست بزرگان دین و صوفیای کرام که در توسعه دین اسلام و همزمان در پیشرفت زبان و ادبیات فارسی کارهای نمایان انجام دادند خیلی طویل است. بنابراین اینجا فقط به طور نمونه اسم بعضی از آنها برده می‌شود تا نکات مهم و هدف اصلی روشن و واضح شود.

حضرت شیخ ابوالحسن علی هجویری^ح، حضرت خواجه معین‌الدین چشتی^ح، حضرت خواجه قطب‌الدین بختیار کاکي^ح، حضرت شیخ حمیدالدین ناگوری^ح، حضرت بابا فرید گنج‌شکر^ح، حضرت شیخ بوعلی قلندر پانی‌پتی^ح، حضرت خواجه نصیرالدین محمود چراغ دهلی^ح، حضرت شیخ شرف‌الدین احمد بن یحیی منیری^ح، حضرت شاه برهان‌الدین غریب^ح، حضرت سید جلال‌الدین بخاری مخدوم جهانیان جهان^ح، حضرت سید اشرف جهانگیر سمنانی^ح، حضرت سید محمد گیسودراز بنده‌نواز^ح، حضرت شیخ احمد عبدالحق^ح، حضرت شیخ بهاء‌الدین زکریا سهروردی^ح، حضرت شیخ عبدالقدوس گنگوهی^ح، حضرت شاه محمد غوث گوالیاری^ح و سلطان الاولیا شیخ‌المشایخ حضرت خواجه محمد نظام‌الدین اولیا رحمة الله علیه و غیره.

حضرت شیخ محمد نظام‌الدین اولیا

سلطان‌الاولیا شیخ‌المشایخ حضرت شیخ محمد نظام‌الدین اولیا معروف به محبوب الهی از بزرگان دین و صوفیای کرام قرن پانزدهم میلادی به شمار می‌رود. محبوب الهی در بدایون^۱، ایالت اترپرادش، هند به سال ۶۳۴ هجری مطابق ۱۴۳۲ میلادی^۲ تولد یافت.

۱. اعظمی، شعیب، فارسی ادب به عهد سلاطین تغلق، ص ۵۳.

۲. همان.

نیاکانش از بخارا به لاهور هجرت کردند و بعداً در بدایون مستقلاً سکونت کرده بودند. چون در سن پنج سالگی پدرش فوت کرد زیر سایه مادرش پرورش یافت. مادرش خیلی پرهیزگار، متقی، عبادت‌گذار و خداترس بود. او در سن شانزده سالگی همراه مادرش به خاطر تحصیل علم و معرفت از بدایون به شهر دهلی که در آن زمان مرکز و گهواره علم و هنر و فضل و کمال بود، هجرت کرد. او در دهلی پیش اساتید بزرگ و عالمان جید چون مولانا شمس‌الدین خوارزمی زانوی تلمذ خم کرد و کسب علم و دانش و فیض نمود. او از محضر پسر روحانی شیخ‌العالم حضرت خواجه بابا فرید گنج‌شکر علم و معرفت کسب کرد و در دهلی به خاطر تعمیل حکم پیر و مرشد خود فرائض پیری و مریدی را انجام داد. او ازدواج نکرد و تمام عمر مجرد ماند. او دوران هفت سلطنت را دید ولی همیشه از قربت دربار شاهان کناره‌جویی اختیار کرد. شاه علاء‌الدین خلجی^۱ به خدمت حضرت نظام‌الدین اولیا به کثرت حاضر می‌شد و از صحبت عرفانی حضرت فیضیاب می‌شد. او در دهلی در سال ۷۲۵ هجری مطابق ۱۳۳۵ میلادی^۲ از جهان فانی به دارالبقا رحلت فرمود و به جوار رحمت للعالمین پیوست. مقبره‌اش واقع در بستی حضرت نظام‌الدین در دهلی مرجع خلائق عام و خاص است. بعدها به حکم سلطان محمد بن تغلق عمارت روضه مبارک تعمیر شد^۳.

حضرت خواجه نظام‌الدین اولیا رحمه الله علیه در زمینه تصوف و عرفان از مقام فوق‌العاده‌ای برخوردار است و به بندگان خدا راه راست و راه خداشناسی را نشان داد. او بر خدمت خلق خیلی تاکید می‌نمود و درس حقوق‌العباد می‌داد. او به محتاج خیلی کمک می‌کرد. وقتی شاهان تحفه و تحایف می‌فرستادند خیلی غمگین و پریشان می‌شد و آه سرد می‌کشید. باری پادشاهی عقیدت‌مند می‌خواست دو باغ و قطعه‌ای زمین به خدمت حضرت پیش بکند ولی او تحفه مذکور را قبول نکرد. همین طور سلطان جلال‌الدین خلجی^۴ می‌خواست تحفه‌ای بدهد ولی حضرت انکار کرد. باری کسی

۱. فارسی ادب به عهد سلاطین تغلق، ص ۵۴.

۲. همان، ص ۵۵.

۳. همان، ص ۲۶۵.

۴. عبدالرحمن، سید صباح‌الدین، بزم صوفیه، ص ۵۷-۳۵۶.

دشنام داد ولی او صبر و تحمل کرد حتی با دشمنان حسن سلوک می‌کرد. فهرست مریدان و خلفا خیلی طویل است اینجا فقط به طور نمونه از بعضی از آنها نام برده می‌شود که به قرار ذیل است: امیر خسرو، امیر حسن علا سجزی جامع فوایدالنفواد، ضیاءالدین برنی مؤلف تاریخ فیروزشاهی، حضرت نصیرالدین چراغ دهلی، حضرت شیخ حسام‌الدین گجراتی (پاک‌پتن)، اخی سراج‌الدین (مالده، بنگال، مدفن سعدالله‌پور)، برهان‌الدین غریب، مولانا فخرالدین، قاضی محی‌الدین کاشانی و مولانا حمید قلندر و غیره.

امیر خسرو و امیر حسن علا سجزی در حلقهٔ مریدان جای خصوصی داشتند. پیر و مریدان در نقاط و گوشه‌های مختلف هند به تبلیغ و اشاعت دین اسلام همه تن مشغول بودند و دین اسلام را گسترش و توسعه دادند.

ضیاءالدین برنی در کتاب معروف تاریخ هند به عنوان تاریخ فیروزشاهی در مورد نقش مهمی که حضرت نظام‌الدین اولیا^ح در زمینه تبلیغ و گسترش دین اسلام و اصلاح معاشره نمود، چنین اظهار نظر کرده است. ملاحظه بفرمائید:

”... شیخ‌الاسلام نظام‌الدین و شیخ‌الاسلام علاءالدین و شیخ‌الاسلام رکن‌الدین آراسته بود که جهانی از انفاس متبرک ایشان منور می‌شد و عالمی دست بیعت ایشان می‌گرفت و از دستگیری ایشان گرفتاران معاصی و مألّم توبه می‌کردند و هزاران در هزار فاسق و بی‌نماز و فسق و فجور دست می‌داشتند و دائم الصلوة می‌شدند و به باطن‌ها به اشتغال امور دینی رغبت می‌نمودند“^۱.

حضرت نظام‌الدین اولیا همزمان با تبلیغ دین اسلام در گسترش و توسعه زبان و ادبیات فارسی نیز نقش مهمی ایفا نمود. به عبارت دیگر هم‌زمان با تبلیغ و اشاعت اسلام زبان و ادبیات فارسی را نیز گسترش داد. او به زبان فارسی شعر نغم می‌سرود. در تذکره‌ها نمونه‌های اشعارش به چشم می‌خورد. کتاب‌های متعدد مشتمل بر احوال زندگی و ملفوظات حضرت خواجه به منصفهٔ ظهور آمدند. به خوف طوالت اینجا فقط به بعضی از آنها اشاره می‌شود.

۱. برنی، ضیاءالدین، تاریخ فیروز شاهی، ص ۳۴۲-۳۴۲.

ملفوظات

ملفوظات وی در ادب فارسی از مقام فوق‌العاده‌ای برخوردار می‌باشد. ناگفته نماند ملفوظات او در زمینه عرفان تصوف و فرهنگ و ادب از منابع دست اول به شمار می‌رود.

فوایدالنفواد

فوایدالنفواد مشتمل است بر ارشادات و ملفوظات حضرت خواجه نظام‌الدین اولیا. مرتب فوایدالنفواد مرید خاص حضرت خواجه امیر حسن علا سجزی دهلوی رحمه الله است. او ارشادات پیر خود را به ترتیب تاریخ از ماه شعبان سال ۷۰۷ هجری مطابق ۱۳۰۷ میلادی^۱ تا ۷۲۲ هجری مطابق ۱۳۲۲ میلادی به رشته تحریر درآورده بود.

فوایدالنفواد منقسم است بر پنج باب و هر باب مشتمل است بر مجالس متعدد. تعداد کل مجالس صد و هشتاد و هشت^۲ می‌باشد چون حضرت در زبان عربی و فارسی تبحر کامل داشت، زبان فوایدالنفواد خیلی ساده، روان و آسان به نظر می‌رسد. مصنف تاریخ فیروزشاهی، ضیاءالدین برنی درباره اهمیت و ارزش تخلیق فوایدالنفواد رقم طراز است:

”... از نهایت اعتقادی که امیر حسن به خدمت شیخ داشت آنچه در مدت

ارادت خود در مجالس شیخ از انفاس شیخ شنیده است عین ملفوظ شیخ در چند جمله جمع کرده است و آن را فوایدالنفواد نام نهاد...“^۳

ناگفته نماند آثارش به ویژه فوایدالنفواد در زبان و ادبیات فارسی دارای مقام مهم و فوق‌العاده‌ای می‌باشد در فوایدالنفواد علاوه بر نکات مهم عرفان و تصوف مسائل زندگی روزمره و مسائل اجتماعی نیز منعکس گردیده است.

شاعر بزرگ فارسی قرن سیزدهم میلادی امیر خسرو دهلوی اهمیت فوایدالنفواد را تا به حدی می‌رساند که در برابر فوایدالنفواد آثارش هیچ مقامی ندارد:

۱. بزم صوفیه، ص ۵۶.

۲. نظام‌الدین اولیا، فوایدالنفواد، مترجم خواجه حسن ثانی نظامی، ص ۱۵۷.

۳. تاریخ فیروزشاهی، ص ۳۶۰، به نقل از فارسی ادب به عهد سلاطین تغلق، ص ۵۳.

کاس "ای صیوئی تمام توفیق حسن سے، امر . دہو جا آقاں کے بدلے میں کتاب فواید الفواد کا حسن نقل بہ امر . دہو جا، ی"۱. ترجمہ: ای کاش تمامی تصنیفات من بہ نام

خواجہ حسن می شد و در عوض آن فواید الفواد بہ من دادہ می شد.

در این ملفوظات محبوب الہی بہ ہدایت و تعلیمات توبہ، استقامت توبہ، ایمان، استغراق، نماز، تلاوت قرآن، اوراد و وظایف، فقر و فاقہ، ترک دنیا، جہد و طاعت، مجاہدہ، صبر و رضا، توکل، احترام پیر، حلم و بردباری و غیرہ پرداختہ است. برنی می گوید:

"در این ایام فواید الفواد دستور صادقان ارادت شدہ است"۲.

بعضی از موضوعات متنوع فواید الفواد عبارتند از: تفسیر، حدیث، فقہ، اصول فقہ، تاریخ، سیرت، اعمال، سیرالاولیا، ملفوظات مشایخ، تصوف نظری، تصوف عملی، عبادات، آداب المریدین، تزکیہ نفس، اخلاقیات، فلسفہ، منطق، آداب معاشرت، ادب و شعر، سماع، وعظ و تذکیر، تمثیلات و لطایف.

فواید الفواد در ہر زمان شہرت عوامی و مقبولیت دوامی بہ دست آورده است. این ملفوظات را نہ فقط اولیا سلسلہ نظامی بلکہ صوفیای سلاسل دیگر نیز دستورالعمل^۳ بہ حساب آورده اند. نسخہ های خطی فواید الفواد در کتابخانہ آصفیہ حیدرآباد، کتابخانہ موزہ سالار جنگ حیدرآباد، موزہ ملی دہلی نو، کتابخانہ ندوۃ العلماء لکنو، کتابخانہ مولانا آزاد دانشگاہ اسلامی علی گر و موزہ ملی کراچی، پاکستان و غیرہ موجود است. این کتاب مفید و مستند بارہا بہ زیور طبع آراستہ گردیدہ است.

قوام العقاید

قوام العقاید را محمد جمال قوام نبیرہ شمس العارفین دہلوی، ترتیب دادہ و مشتمل است بر حالات و ملفوظات حضرت خواجہ نظام الدین اولیا رحمۃ اللہ علیہ. عمل تحریر این کتاب در تاریخ یکم محرم ۷۵۵ ہجری آغاز شد و در ہفتم رجب ۷۵۵ ہجری بہ اختتام رسید.

۱. بزم صوفیہ، ص ۲۶۷.

۲. تاریخ فیروز شاہی، ص ۲۶۰، بہ نقل از بزم صوفیہ، ص ۲۶۷.

۳. فواید الفواد، ص ۱۷۲.

سیرالاولیا

حضرت خواجہ سید محمد بن مبارک علوی کرمانی معروف امیر خورد کتابی بہ عنوان سیرالاولیا ترتیب داد۔ در این کتاب احوال خواجگان سلسلہ چشتیہ مندرج است و مشتمل است بر ده باب و آخرین باب مختص است بہ ملفوظات حضرت خواجہ نظام الدین اولیا۔ سیرالاولیا در زمینہ تصوف قدیم ترین و مستندترین کتاب بہ شمار می رود۔

دُرَرِ نظامی

دُرَرِ نظامی تألیف علی بن محمود جاندار، مشتمل است بر ملفوظات حضرت و منقسم است بر سی باب۔

افضل الفوائد

امیر خسرو ارشادات و ملفوظات حضرت خواجہ نظام الدین اولیا را بہ عنوان «افضل الفوائد» بہ رشتہ تحریر درآورد۔ خسروشناس معروف ہند دکتور وحید میرزا در مورد تخلیق

افضل الفوائد عقیدہ خود را چنین ابراز نموده است۔ ملاحظہ بفرمائید:

”افضل الفوائد میں جیلانکے اوپوویلا، ادہ تیر حضرت یی نظام الدین کے اقوال ہیں لیکن ان کی خانقاہ کچھ حالک یی اور ان یی لوگوں کا گھنچا موجود ہے جو کہ یہ مرآپ کے گرد و پیش رہتے تھے اور جن میں خواجہ حسن بیٹاب کے بعض حصے دلچسپ ہیں، خصوصاً وہ جن بیٹاب یی نظام الدین کی رائے بعض مدیہ ہمارے متعلق لکھی گئی ہے۔“

ترجمہ: در کتاب افضل الفوائد بیشتر اقوال حضرت نظام الدین اولیا نقل شدہ است ولی درباره خانقاہ وی و افرادی کہ با وی نشست و برخاست داشتند نیز سخن بہ میان آمدہ است۔ مثلاً خواجہ حسن... برخی از بخش های کتاب جالب است بہ ویژه بخش هایی کہ مرتبط با نظرات نظام الدین اولیا درباره مسایل متنازع فیہ است۔

راحت المحبین

راحت المحبین مجموعہ ملفوظات حضرت خواجہ نظام الدین اولیا است۔ امیر خسرو آن

را ترتیب داده است.^۱ در این کتاب ملفوظات سال ۶۹۰-۶۸۹ هجری^۲ مندرج است. در این مجموعه بیشتر توجه به ذکر احوال انبیای عظام علیهم السلام چون حضرت آدم علیه علیه السلام و حضرت نوح علیه السلام و غیره که مشتمل بر اقوال حضرت نظام‌الدین اولیا می‌باشد، مرکوز شده است. ضمناً در این مجموعه احوال خلفای راشدین هم به ذکر رفته است. اینجا ذکر این نکته بی‌محل نخواهد بود که صباح‌الدین عبدالرحمن صد در صد عقیده دارد که بدون هیچ شک و تردید ملفوظات خواجه نظام‌الدین اولیا را تحت عناوین «افضل الفوائد» و «راحت‌المحبین» امیر خسرو دهلوی ترتیب داده است. او در کتاب معروف خود به عنوان صوفی امیر خسرو که ذکرش ذیل پی‌نوشت‌ها و ارجاع‌ها آمده است، این موضوع را بالتفصیل مورد بحث قرار داده است. راقم الحروف به خوف طوالت از تکرار آن بحث احتراز می‌کنم.

مآخذ

۱. اعظمی، شعیب، فارسی ادب به عهد سلاطین تغلق، نعمانی پریس، دهلی، ۱۹۸۵ م.
۲. اولیا، نظام‌الدین، فواید‌الفوائد، مترجم خواجه حسن ثانی نظامی، اردو اکادمی، دهلی، ۲۰۰۱ م.
۳. برنی، ضیاء‌الدین، تاریخ فیروز شاهی، به تصحیح سرسید اکادمی، دانشگاه اسلامی علی‌گر، ۲۰۰۵ م.
۴. حافظ، خواجه محمد شیرازی، دیوان حافظ شیرازی، انجمن خوش‌نویسان ایران، تهران، ۱۳۶۳ ه.ش.
۵. عبدالحق، مولوی، اردو کی ابتدائی نشوونما میں صوفیائے کرام کا حصہ، انجمن ترقی اردو هند، اردو گهر، دهلی‌نو، ۱۹۹۵ م.
۶. عبدالرحمن، سید صباح‌الدین، بزم صوفیه، دارالمصنفین، شبلی اکادمی، اعظم‌گر، اتراپرداش، هند، ۱۹۸۹ م.
۷. عبدالرحمن، سید صباح‌الدین، صوفی امیر خسرو، دارالمصنفین شبلی اکادمی، اعظم‌گر، ۲۰۰۹ م.

۱. عبدالرحمن، سید صباح‌الدین، صوفی امیر خسرو، ص ۹۰.

۲. همان، ص ۸۹.

۸. عبدالرحمن، سید صباح الدین ہندوستان کے عہد وسطیٰ کی ایک جھلک، دارالمصنفین، شبلی اکادمی، اعظم گر، ہند۔
۹. میرزا، وحید، امیر خسرو، نیشنل امیر خسرو سوسائٹی، دہلی نو، ایوان غالب، ۱۹۸۶ م۔
۱۰. نعمانی، شبلی، شعرالعجم، حصہ ۲، مطبع معارف دارالمصنفین، اعظم گر، ۱۹۹۸ م۔
11. Ghani, Mohammad Abdul, Pre-Mughal Persian in Hindustan, The Allahabad Law Journal Press, Allahabad, 1941.
12. Hadi, Nabi, Dictionary of Indo Persian Literature, Indira Gandhi National Centre of the Arts, Abhinav Publications, New Delhi, 1995.